

İLK İSLAM ŞEHİRLERİNİN İKİ ÖNEMLİ UNSURU: CUMA MESCİDİ DARÜ'L- İMARA İKİLİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. Yılmaz CAN

Giriş

Konuya kavramları izah ederek başlayalım. "Cuma mecsidi" ne demektir? Terkibden de anlaşılacağı üzere cuma mecsidi yalın ve basit bir ifadeyle, cuma namazının kılındığı mecsid anlamına gelmektedir. İslâm'ın ilk yıllarında bir şehirde bir kasabada yalnız bir mecsidde cuma namazı kılınmaktadır¹. Şehrin veya kasabanın diğer mecsidleri ise vakit namazları için hizmet vermektedir. Bu uygulama müslümanlar tarafından İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in fiilî bir sünneti olarak kabul edilmektedir. Zira Hz. Muhammed zamanında Medine ve diğer İslam belde-lerinde sadece bir mecsidde cuma namazı kılınmıştır². Arapça "topladı" anlamına gelen "cemea" fiilinden türetilmiş cuma sözcüğü ile belirlenmiş cuma namazı islamî yorumlara göre, mümkün olduğu kadar fazla cemaatle kılınması gereken bir ibadet olarak mütelaâ edilmektedir. Rivayetlere göre, bir merkezde sadece bir mecsidde cuma namazı kılınması adeti H.III/M.IX. asra kadar sürmüştür³. Zamanla kentlerin hızla büyüüp önemli bir nüfus birikimine ulaşması neticesinde, söz konusu uygulamada önemli zorluklarla karşılaşmıştır. Meselâ Abbasiler'in başkenti Bağdat'ta bir nehrin iki yakasına yayılmış kent insanlarını bir camide toplamak pek çok zorluğu gündeme getirmiş ve durumu değerlendiren bazı İslâm hukukçuları Bağdat ve benzeri diğer büyük şehirlerde ikinci ve üçüncü

- 1 Ebu'l- Kasım Muhammed, İbn Havkal, *Configuration de la Terre* (çev. J.H. Kramer-G. Wiet), Paris 1964, Tome I, s.144; Salih Ahmed, el- Ali, *Hitatü'l Basra ve Mıntakatüha*, Bağdat 1986, s.64; D.- J.Sourdrel, *La Civilisation de l'Islam Classique*, Paris 1968, s.408; N.Çam, "İslâm'da Bazı Fıkhi Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı, 20 s.377-378. Nitekim pek çok İslam hukukçusu da cuma namazının bir belde yalnız bir yerde kılınması gerektiği kanaatindeydi (Geniş bilgi için İslam hukuk kitaplarının ilgili bölümüne bakınız).
- 2 Ahmet b. Yahya el- Belazuri, *Fütuhu'l- Buldan* (çev. M. Fayda), Ank. 1987, s. 66; Ebu'l-Velid Muhammed, el- Ezraki, *Kabe ve Mekke Tarihi* (çev. Y.V. Yavuz), İst. 1980, s. 371-373; P.H. Lammens, *La Mecque a la Veille de l'Hegire*, Beyrut 1924, s.183; M. Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş* (çev. İ.S.Sırma), İst. 1981, s. 61.
- 3 İbn Havkal, a.g.e., Tome I, s.144; el-Ali, a.g.e., s.60-64; Nasır-ı Hüsrev, *Sefername* (çev. A.Tarzi), İst.1988, s. 73-74.
- 4 Çam, a.g.m., s.378. Mesela Bağdat'ın büyümesiyle birlikte şehirde cuma namazı kılınan yeni mecsidler kurulmuştur (bkz. Muhammed b. Ahmed, İbn Cubeyr, *Rihle*, Bağdat 1937, s. 179, 182)

cuma mescidlerinin kurulabileceğini belirtmişlerdir⁴. Bu cevazın sınırları daha sonraları fazlasıyla genişletilmiş ve bir şehirde çok sayıda mescidde cuma namazı kılınır olmuştur. Hatta zamanla köylerde bile cuma namazı kılınmaya başlanmıştır. İşte izâha çalıştığımız bu tarihî süreç içinde İslâm'ın ilk yıllarında İslâm şehirlerinde cuma namazı kılınan mescidlere "el- mescidü'l- cami", bir şehirde birden çok cuma mescidinin kurulduğu dönemlerde ise, şehir yöneticisinin cuma namazı için tercih ettiği, genellikle şehrin merkezinde bulunan ve diğerlerine göre daha görkemli ve daha büyük boyutlu olan cuma mescidlerine de "el- mescidü'l - cami", "mescid-i cuma, "cami-i kebir", "ulu cami" ve "büyük cami" gibi isimler verildiğini görmekteyiz⁵.

"Darü'l - imara" emirlik sarayı, hükümet konağı anlamına gelmektedir. Başkentte devlet başkanının, diğer şehirlerde ise onun adına hükmeden valilerin ikâmet ettiği yerdir. Darü'l - imara isminin ilk kez Hz. Ömer zamanında kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır⁶.

İlk İslâm Şehirlerinde Cuma Mescidi ve Darü'l- İmara

İlk İslâm şehirlerinin fizikî yapısı incelendiğinde bu iki unsurun şehir planında çok önemli bir yer işgal ettikleri görülmektedir. Şimdi İslâm'ın ilk yıllarında bu iki unsurla ilgili tespitlerimizi örnek olarak seçtiğimiz bazı şehirlerle ortaya koymaya çalışalım.

İslâm'ın devlet olarak belirlediği bir kent olan Medine'de cuma mescidi ile devlet başkanının yani İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in evi yanyana birbirine bitişik olarak kurulmuştur. Mescidin güneydoğu köşesinden başlayarak kuzeye doğru, mescide bitişik vaziyette inşa edilmiş odalarda Hz. Muhammed ve eşleri oturmaktadır. Yüzölçüm bakımından mescide göre çok çok küçüktürler(bkz. şek.3). Mescidü'n-Nebi'nin o günkü konumu itibarıyla müslümanların meskun olduğu bölgenin merkezinde yer aldığı anlaşılmaktadır⁷. Hz. Muhammed'den sonra onun yerine geçen Hz. Ebubekir'in evinin de mescidin güneybatı köşesinin bitişğinde konumlandığı bilinmektedir⁸. Hz. Ömer'in hilafetinde devlet başkanı için özel bir bina yapıldığını ve bu binanın darü'l- imara

5 Ahmed b. Ali, el- Makrizi, *Kitabü'l- Mevaiz ve'l- İtibar bi Zikri'l- Hitati ve'l - Asar*, Beyrut Tarihsiz, C.I, s.341; Şihabüddin Yakut b. Abdullah, *Yakut, Mucemü'l - Buldan*, Beyrut 1957, C. IV, s.264 O. Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu* (çev. N. Yavuz), İst. 1988, s.87; D. Kuban, *Muslim Religious Architecture*, Leiden 1974, s.11; Çam, a.g.m., s.377.

6 Muhammed b. Cerir, et- Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l- Mülûk*, Beyrut 1987, C.II, s.479; Belazuri, a.g.e., s.395, 498; el-Ali, a.g.e., s.75; Hamidullah, *İslam Müess...*, s.81.

7Yakut, a.g.e., C.V, s.86; Hamidullah, *İslam Peygamberi* (çev.S.Tuğ), İst.1980, C.I, s.192

8 Hamidullah, *İslam Müess...*, s. 65-66

9 Hamidullah, *İslam Müess...*, s.81

ismiyle anıldığını görüyoruz⁹. Bu yapının konumu konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, Hz. Ömer zamanında kurulmuş olan Basra, Kûfe ve Fustat'ta darü'l- imaraların hep cuma mescidinin yanbaşında bulunduğu dikkate alınırsa, bu yapının da Mescidü'n Nebi'nin etrafında konumlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Emeviler'in Medine valilerinin de genellikle Mescidü'n- Nebi'nin yakınında ikamet ettikleri ve bunlardan vali Mervan ile Ömer b. Abdülaziz'e ait konutların mescidin kible cephesinde yer aldığı anlaşılmaktadır¹⁰.

İslam'a beşiklik etmiş Mekke şehrine gelince, bu şehirde şehrin kurulduğu vadinin tam ortasında, yani şehrin merkezinde Kâbe ve Mescidü'l- Haram bulunmaktadır¹¹. Kâbe'nin yakınında, kuzeybatısında bulunan ve kuruluşu İslâm öncesine kadar uzanan Darü'n- Nedve¹² isimli bir yapı şehrin yöneticilerine ikâmetgâh hizmeti vermektedir. Burada hemen belirtelim ki, bu bina İslâm'dan önce de aynı fonksiyonu ifa etmektedir, hatta bu maksatla kurulmuştur. Emeviler dönemi boyunca idarecilerin ikamet ettiği bu yer, Abbasiler döneminin ilk yıllarında terk edilip Mescidü'l- Haram'a ilave edilmiş ve idareciler için darü'l- imara ismiyle bilinen, idarî hüviyetli yeni bir konut inşa edilmiştir¹³.

Irak topraklarında kurulmuş Basra ve Kufe şehirlerinde cuma mescidi ile darü'l- imaraların benzer bir oluşum ve gelişim seyri sergiledikleri görülmektedir. Başlangıçta birer ordugâh olarak kurulan bu şehirler cuma mescidi ve darü'l- imara ikilisinin etrafında teşekkül etmiş yerleşimlerdir¹⁴. Bu iki yapı ilk yıllarda her iki şehirde de birlikte, yanyana konumlanmışlardır¹⁵. Şehrin kuruluşundan birkaç yıl sonra Kufe darü'l- imarası, içinde bulunan beytü'lmalin soyulması neticesinde tedbir olarak cuma mescidine bitişik olarak yeniden inşa edilmiş ve caminin kible cephesinde yer almıştır¹⁶. Aynı tarihlerde, aynı gerekçeyle Basra'da da cuma mescidi ile darü'l- imaranın birbirine bitişik olarak yeniden inşa edildik-

10 J. Sauvaget, *La Mosque Umayyade de Medine*, Paris 1957, s. 85-90, 134-145. Sauvaget'in Emevi dönemindeki Mescidü'n-Nebi'yi gösteren planında, kible cephesinde yer alan imam ve Ömer ailesine ait iki kapının varlığı bu görüşümüzü teyid etmektedir (bkz. Sauvaget, a.g.e., s.91 fig.5)

11 Lammens, a.g.e., s.183; C.S. Hurgronge, *Mekka*, Haag 1888, s.2, 19; Belazuri, a.g.e., s.66

12 Darü'n- Nedve: Bu bina Hicret'ten yaklaşık 2 asır önce Kuşay b. Kilab tarafından kurulmuştur. Kureyş burada devlet işlerini görüşürdü. (bkz. Ezraki, a.g.e., s.365-366)

13 Ezraki, a.g.e., s.358, 366-368; Ebu'l-Hasan Ali, en- Nedvî, es- *Siyretü'n Nebeviyye* (çev. o. Keskiöğlü), İst. 1981, s.58.

14 Basra ve Kufe şehirleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Y.Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ank.1995

15 Belazuri, a.g.e., s.395, 498; Taberi, a.g.e., C.II, s.479-480; el- Ali, a.g.e., s.75

16 Taberi, a.g.e., C.II, s. 479-480; L. Massignon, "Explication du Plan de Kufa", *Opera Minora Tome III*, Beyrut 1963, s.51.

lerine ve Kufe'de olduğu gibi, darü'l- imaranın cuma mescidinin kiblesinde konumlandığına şahit olmaktadır¹⁷.

Vali Ziyad zamanında (H.45-54/M.665-673) Basra cuma mescidi ve darü'l- imarası yeniden yapılmış ve mescidin kible duvarında küçük bir kapı açılarak, valinin yanı sıra imamın rahat bir şekilde, güvenle darü'l- imaradan mescide geçmesi temin edilmiştir¹⁸. Kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamakla birlikte, pekçok noktadaki benzerlikten hareketle, aynı düzenlemenin Kufe mescidinde de söz konusu olması muhtemel gözükmektedir.

Vali Haccac'ın (H.75-96/M.694-714), Basra'da mescidin yanında bulunan darü'l-imarayı yıktırması ve kendisi için şehrin dışında Haziz denilen mevkide yeni bir konut inşa ettirdiği rivayet edilmektedir¹⁹. Haccac'dan sonra tekrar mescidin yanına alınan darü'l-imara Abbasiler döneminin başlarında da bir süre Mirbad mevkiine nakledilmiştir²⁰. Öte yandan Kufe'de de Vali Halid el- Kasri'nin (H.105-120/M.723-737) şehir dışında bir sarayda ikâmet etmeyi tercih ettiği bilinmektedir²¹.

Mısır topraklarında kurulmuş Fustat'la Tunus topraklarında kurulmuş Kayravan şehirlerinde de cuma mescidi darü'l-imara ikilisinin birlikte, yanyana buldukları ve söz konusu şehirlerin merkezlerini teşkil ettikleri anlaşılmaktadır²². Bu iki şehirden Kayravan'da da darü'l-imara, Basra ve Kufe'de olduğu gibi, cuma mescidinin kiblesinde yer almıştır²³. Fustat'ta ise Amr Mescidi ile darü'l-imara arasında 7 zira (3.5m.)'lık bir mesafe mevcut olup, darü'l-imarının mescide göre konumu konusunda verilen farklı iki bilgiden biri darü'l-imarının mescidin kiblesinde konumlandığını ifade etmektedir²⁴. H.I. asrın sonlarında Fustat darü'l-imarasının belirli bir süre için Amr Mescidi'nin yanından alınarak Holvan mevkiine nakledildiği bilinmektedir²⁵.

Fetihle ele geçirilmiş şehirlerden de bir örnek vererek tespitlerimizi noktalamak istiyoruz. Hz. Ömer zamanında fethedilmiş Şam'da Hz. Osman döneminin Şam valisi Muaviye zamanında, bir süre hristiyanlarla

17 Belazuri, a.g.e., s.499; Yakut, a.g.e., C.I s.433; el- Ali, a.g.e., s.76-77

18 Belazuri, a.g.e., s.499.

19 Belazuri, a.g.e., s.502; el-Ali, "Hitatü'l-Basra", Sumer Vol. VIII, No:2, Bağdat 1952, s.287.

20 Belazuri, a.g.e., s.502; el- ali, a.g.m., s.287.

21 Belazuri, a.g.e., s.410

22 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Can, a.g.e. s. 69-83

23 G. Marçais, *Tunis et Kairouan*, Paris 1937, s. 21, 28

24 Krş. M. Talbi, "Al- Kayrawan", *Encyclopedie de l'Isam*, Paris 1978, Tome IV, s.980; M. Şibli, *İslam Tarihi Asr-ı Saadet* (çev. Ö.R.Doğrul). İst. 1928, C.VII s. 319; K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture I*, Oxford 1969, s.28

25 Creswell, a.g.e., s.28; C. H. Becker, "Kahire", *İslam Ansiklopedisi*, İst. 1977, C.VI,s.77

ortaklaşa kullanılıp daha sonra yerinde büyük bir cami inşa edilen Aziz İonnes Kilisesi'nin yanındaki eski Bizans idarecilerinin sarayı yeniden düzenlenmiş ve darü'l-ımarâ olarak kullanılmıştır. El- Hadra ismiyle anılan bu yapı, Abbasiler zamanında hapishaneye dönüştürülmüştür²⁶. Bununla birlikte Emeviler zamanında idareciler için sur dışında inşa edilmiş bir saraydan söz edildiğini belirtmek isteriz²⁷.

Değerlendirme ve Sonuç

Örnek şehirlerle ilgili tespitlerimizi bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda aşağıdaki sonuçlara ulaşmak mümkündür.

1. İlk İslam şehirlerinde cuma mescidi ile darü'l-ımarâ genellikle birlikte, yanyana konumlanmışlardır. Bu birliktelik Emeviler dönemine kadar hemen hemen istisna kabul etmeyecek derecede güçlüdür. Ancak Emeviler dönemiyle birlikte, cuma mescidi- darü'l-ımarâ beraberliğinde birtakım sıkıntılar görülmektedir. Meselâ daha önce işaret ettiğimiz üzere, Haccac, valiliği sırasında Basra cuma mescidinin yanındaki darü'l-ımarâyı yıktırılmış ve kendisi için şehrin dışında yeni bir konut inşa ettirmiştir. Yine Fustat'ta da H.I.asrın sonlarında darü'l-ımarâ, cuma mescidinin yanından alınarak Holvan mevkiine taşınmıştır. Kufe'de ise Emevi valisi Halid el- Kasri şehir dışında bir sarayda ikâmeti tercih etmiştir. Bugün Ürdün topraklarında kalıntılara tanık olduğumuz meskun mahal dışında kurulmuş Emevî saraylarını da bu anlayışın meyveleri olarak görmek mümkündür. Bununla birlikte Emeviler döneminde Suriye'nin güneyinde kurulmuş Aynü'l-Car ve Endülüüs Emevileri'nin fetih şehri Kurtuba'da cuma mescidi ile darü'l-ımarâ birlikte, yanyana bulunmaktadırlar(bkz.şek.12,13). Abbasiler zamanında bu birlikteliğin biraz daha zayıfladığına şahit olmaktadır. Bu dönemde kurulan Bağdat ve Askar'da cuma mescidi- darü'l-ımarâ beraberliği korunurken²⁸, yine aynı dönemde kurulmuş Rakka, Katai ve Samarra'da darü'l-ımarâlar daha doğrusu darü'l-ımarâ fonksiyonu gören saraylar, cuma mescidinden uzakta konumlanmışlardır²⁹. Burada hemen bir hususa işaret edelim ki, bazen kimi şehirlerde cuma mescidi yanında veya uzağında olsun, idarecilerin darü'l-ımarâ ismiyle bilinen yapılarda sürekli ikamet etmedikleri, veya haftanın

26 A. Dhina, *Cites Musulmanes d' Orient et d' Occident*, Alger 1986, s.25; N. Elisséeff, "Dimashk", *Encyclopedie de l'Islam*, Paris 1977, Tome II, s.288; Ebu'l- Kasım, İbn Asakir, *Tarihu Dimaşkü'l- Kebir*, Beyrut 1987, C.I, s.200-201,244

27 Sauvaget, "Esquisse d'Une Histoire de la Ville de Damas" *Revue des Etudes İslamiques*, Tome IV, s.445-446; Elisséeff, "Physical Lay-out", *The Islamic City*, Ed. R. B. Serjeant, Paris 1980, s.95

28 Askar için bkz. Makrizi, a.g.e., C.I, s.304; A. Gabriel- A. Bahgatbey, *Les Fouilles d'al- Foustat*, Paris 1921, s.9-10; Bağdat için bkz. şek.11

29 Katai için bkz. M. Raitcheutch, *Le Caire*, Kahire 1971, s.30, 33; Gabriel- Bahgatbey, a.g.e., s.10; Samarra için bkz. Ahmed b. Ebu Yakub, el- Yakubi, *Les Pays* (çev.G.Wiet), Kahire 1937, s.53; Rakka için bkz. şek.14

belirli günlerinde buralara uğrayıp, diğer zamanlar başka saraylarda ikâmeti tercih ettikleri, bununla birlikte birtakım devlet hizmetlerinin görüldüğü darü'l-imaraların varlıklarını hep sürdürdükleri anlaşılmaktadır³⁰.

İslam topraklarında birtakım karışıklıkların, çekişme ve sürtüşmelerin başgösterdiği ve bu durum karşısında ülkeyi yöneten iktidarın güçsüz kaldığı dönemlerde, özellikle de taşrada bulunan bazı idareciler, güvenliklerini sağlamlaştırmak maksadıyla, şehir merkezinden biraz uzakta ve kısmen yüksek mevkiilerde kurdurdukları müstahkem yerlerde (kasaba, kasba, içkale, citadelle) ikâmet etmeyi tercih etmişlerdir³¹.

İslam'ın ilk yıllarında bu iki yapının birlikte yanyana bulunması İslam toplumunun yönetim biçimiyle, daha genel bir ifadeyle İslâm Dini'nin hayatın bütün boyutlarını kuşatan bir olgu olarak algılanmasıyla ilgilidir. Bilindiği gibi, İslâm Peygamberi Hz. Muhammed hem Medine'de kurulmuş İslâm devletinin başkanı hem de müslümanların dini lideridir. O bir taraftan devlet işlerini yürütüyor, diğer taraftan cemaatına imamlık yapıyordu. Medine Mescidi siyasi otoritenin halka açılan penceresi, mescidin minberi de siyasi otoritenin kürsüdür. Kısacası İslâm'ın ilk dönemlerinde günümüzde olduğu gibi, din işleri devlet işleri şeklinde bir ayırım söz konusu değildir. Dini otorite ile siyasi otorite aynı kişinin şahsında toplanmıştır. Hal böyle olunca, tabii olarak, tek bir elden yürütülen bu iki farklı hizmet alanının mekânları olan mescid ve darü'l-imaralar birbirine yakın olmalıdır³². İşte bu gerekçeyledir ki, Hz. Muhammed'in evi mescidin yanbaşında inşa edilmiştir. Hz. Muhammed'den sonra da bu uygulama, hem bahsettiğimiz sebeplerle hem de İslâm Peygamberi'ni örnek alma arzusuyla benimsenmiş ve devam ettirilmiştir. Nitekim G. Marçais de mescid darü'l-imara beraberliğinin temelinde, Hz. Muhammed zamanında gerçekleştirilen bu ilk birlikteliğin yattığını belirtmektedir³³. Öte yandan İslâm öncesi Mekke'de, idarî ve siyâsi işlerin görüldüğü Darü'n Nedve isimli yapının Kâbe'nin hemen yanbaşında yer aldığını düşünersek, aslında Araplar'ın bu birlikteliğe pek de yabancı olmadıklarını söyleyebiliriz.

Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, Emeviler döneminin ortalarından itibaren cuma mescidi-darü'l-imara beraberliğinde bazı istisnalar göze çarpmaya başlamış ve giderek istisnaların sayısında artış olmuştur. Cuma mescidi-darü'l-imara beraberliğinde yaşanan istisnalar, devlet

30 Belazuri, a.g.e., s.410; Yakubi, a.g.e., s.44-62; D. Sourdel, *Bagdad*, Leiden 1962, s.255

31 Geniş bilgi için bkz. J.L. Bacharach, "The Court Citadel: An Islamic Urban Symbol of Power", *Urbanism in Islam*, Tokyo 1989, Vol. III, s.205-245.

32 Sauvaget'in bu konu ile ilgili görüşleri için bkz. Sauvaget, a.g.e., s. 122-125

33 G. Marçais, "La Conception des Villes Dans l'Islam", *Revue d'Alger*, Alger 1945, s.528.

başkanı veya valilerin imamlık görevini, bu işi kendi adlarına yürütecek naiblere devretmeleri sonucunu doğurmuştur³⁴.

Cuma mescidi darü'l-ımaran beraberliğinde yaşanan bu değişimin, daha açık bir ifadeyle, darü'l-ımaranın cuma mescidinin yanından uzaklaştırılmasının pekçok sebebi vardır. Bize göre bu sebeplerden biri, idarecilerin artan devlet gelirlerinin dürtüsüyle, müslüman halkın gözünde meşru görülemeyecek, muhtemelen tepki toplayacak lüks, şatafat ve eğlencenin hakim olduğu bir yaşam tarzını arzulamalarıdır. Bu arzuyu gerçekleştirebilmek için, darü'l-ımaranın mescidin yanından alınarak halkın gözetim ve denetiminden uzak bir konuma taşınması çare olarak düşünülmüş olmalıdır. Zira bir şehirde cuma mescidinin etrafı halkın gözetimine en açık yerlerdir. Bunun yanında dinin ölçülerine aykırı bazı fiillerin mescidin yanbaşınde değil de, uzak bir mekânda işlenmesi halkın göstereceği tepkinin şiddetini biraz hafifleteceği gibi, fiil sahibi idarecileri de psikolojik olarak biraz daha rahat kılacaktır. Ayrıca lüks, şatafat ve eğlence arzularını karşılayacak darü'l-ımaraların oldukça büyük boyutlu bir yapı topluluğundan müteşekkil olması gerektiği dikkate alınırca, şehrin merkezî bölgelerinde bu büyüklükte boş alanların mevcut olmaması da ilâve bir etken olarak görülebilir.

Kanaatimizce darü'l-ımaranın cuma mescidinin yanından uzaklaşmasında, yukarıda zikrettiğimiz sebeple de kısmen ilintili bir başka faktör daha etkili olmuştur. İslâm'ın ilk yıllarında idarecilerin dine teslimiyetleri daha kuvvetli olup, tasarruflarında dinin buyruğunu, gereğini kendi iradelerinin önüne geçirme çabasının belirginliği gözlenirken, Emeviler dönemiyle birlikte, idarecilerin dine teslimiyetlerinde biraz gevşeme, zayıflama hissedilmeye başlanmış ve bunun sonucu olarak idarecilerde kendi iradelerini dinileştirme, dini kontrol etme veya daha genel bir ifadeyle dinin hakimiyetinden az da olsa kurtulma çabası gözlenmektedir. İşte bize göre bu çaba, idarecileri dini simgeleyen cuma mescidinden ve dolayısıyla bu mescidin cemaatından uzaklaşmaya yöneltmiştir. Bu durumu İslâm dünyasında din devlet işlerinin ayrılması, bir başka ifadeyle yönetimin dinin hakimiyetinden uzaklaşması sürecinde atılmış ilk adım olarak görmek de mümkündür.

Bir diğer sebep halife ya da valilerin kendi güvenliklerini artırma ve dolayısıyla iktidarlarını koruma çabalarıdır. Kalabalığın en yoğun olduğu cuma mescidinin yanında güvenliği sağlamak biraz güçtür. Şehir dışında ya da şehrin dış bölgelerinde uygun bir mevkide kurulacak savunması güçlendirilmiş, kısmen müstahkem saraylarda ikâmet etmek, iktidar sahiplerini güçlü ve her türlü tehlikeye karşı emin kılmaktadır.

Bazılarına göre ise darü'l - ımaranın cuma mescidinin yanından

34 Hamidullah, İslâm Müess..., s.81.

alınarak şehrin dış semtlerine veya şehir dışına taşınmasında, Araplar'ın İslam öncesi bedevi yaşama duydukları özlemin, nostaljinin de büyük payı vardır. O. Grabar bu olguda bedevî yaşama duyulan özlemden daha çok, salgın hastalıklardan uzak, sağlıklı bir yaşam isteminin etkili olduğunu belirtmektedir³⁵.

Cuma mescidi darü'l-imarada beraberliğinde fizikî ve mimarî ayrıntıya indiğimizde aşağıdaki tespitlerle karşılaşmaktayız. Özellikle İslâm'ın ilk yıllarında genel bir eğilime yakın sıklıkta darü'l-imaraların hep cuma mescidlerinin kible cephesinde yer aldıklarını hatta bazen bu iki yapının birbirine bitişik olarak inşa edildiğini görüyoruz³⁶. Kimi mescidlerde kible duvarında, darü'l-imarada oturan vali ya da devlet başkanının imamlık görevini ifa etmek için, mescide teşrifini kolaylaştırmak ve biraz da imamın can güvenliğini temin maksadıyla küçük bir kapı açılmıştır³⁷. Bu düzenleme, mescid içinde kible duvarı önünde konumlanmış halife ya da valilerin maiyyetindekilerle birlikte güven içinde namaz kılmaları amacıyla yapılmış maksure ile de takviye edilerek daha fonksiyoner bir hale dönüştürülmüştür³⁸. Bize göre söz konusu bu düzenleme mescidin formu ile imamın kimlik ve misyonundan kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi mescidlerde ibadetin sıhhati gereği kible cephesi kapı açmaya müsait değildir³⁹. Diğer cepheler için ise böyle bir sıkıntı yoktur. Nitekim mescid mimarisinin geçirdiği tarihi süreç incelendiğinde kapıların kible cephesi hariç diğer üç cephede toplandığı görülmektedir. Dolayısıyla cuma mescidi etrafında bina yapmaya en müsait yer mescidin kiblesi istikameti olmaktadır. İşte bu gerekçelerle ki darü'l-imaralar genellikle mescidin kiblesi tarafında yer almıştır. Mescidin kible duvarında açılmış imama ait

35 Krş. G. Marçais, a.g.m., s.527; Grabar, a.g.e., s.110-111

36 Konumuzu işlerken verdiğimiz örneklerin dışında Bağdat, Şam ve Aynü'l-Car şehirlerinde de aynı düzenleme tarzının söz konusu olduğunu belirtmek isteriz (bkz. şek. 10,11,12).

37 Basra cuma mescidi için bkz. Belazuri, a.g.e., s.499; Mescidi'n-Nebi için bkz. Sauvaget, a.g.e., s.85-90, 117 ve s.91'de fig.5; Askar cuma mescidi için bkz. Makrizi, a.g.e., C.I, s.304.

38 İslam camii mimarisinde ilk maksurenin Hz. Osman tarafından Mescidi'n-Nebi'de kurulduğu bilinmektedir (bkz. Nureddin Ali b. Abdullah, es- Samhudi, *Hülasatü'l- Vefa*, Medine 1285, s.136-137.) Yine Basra cuma mescidinde de Emevi Valisi Ziyad zamanında bir maksurenin kurulduğu rivayet edilmektedir (bkz. Belazuri, a.g.e., s.499-500)

39 İslâm kaynaklarında hadis olarak nakledilen haberlerde, namaz kılanın önünden geçmek hoş karşılanmamakta ve müslümanlar mümkün olduğunca bu fiilden men edilmektedirler (bkz. Zeynüddin Ali b. Ahmed, ez, Zebidi, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi* (çev. A. Naim- K.Miras), Ank. 1980, C.II, s.440-447)

özel kapı ise sözünü ettiğimiz gerekçeleri karşılayan pratik bir düzenlemenin yanında, darü'l-ımaranın mescidin kiblesinde konumlanmasını da teşvik etmiştir.

2. Cuma mescidi darü'l-ımaraya ikilisinin birlikte İslam şehrinin merkezini oluşturduğu görülmektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Emeviler döneminin ortalarından itibaren, kimi şehirlerde darü'l-ımaralar, zaman zaman cuma mescidinin yanından ayrılmış ve şehir merkezini belirleyici yegâne unsur olarak cuma mescidi kalmıştır. Cuma mescidinin merkezi bir konuma sahip olması son derece tabii bir olgudur. Zira her yerleşim biriminin çekirdeği orada ikamet edenler için en kısa zamanda ulaşılması mümkün, geometrik bakımdan da en adil ve en munasip toplanma yeridir. Pek tabiidir ki, bir mabed hitabettiği cemaatin kolayca ulaşabileceği bir konumda bulunmak zorundadır. İnsanlık tarihi boyunca da mabedlerin genellikle yerleşim merkezlerinin çekirdeklerinde yer aldıklarına şahit olunmaktadır⁴⁰. Darü'l-ımaranın merkezî bir konuma sahip olması ise daha önce işaret ettiğimiz üzere büyük ölçüde cuma mescidi ile olan ilişkisi sebebiyledir. Bununla birlikte, gördüğü fonksiyonun gereği darü'l-ımaranın da merkezî bir konuma sahip olması gerektiği düşünülebilir. Ancak yukarıda zikrettiğimiz gerekçeler akli gerekliliğin önüne geçerek, onun şehrin dış semtlerine, zaman zaman da şehir dışına taşınması sonucunu doğurmuştur.

3. İlk İslam şehirlerinde genellikle yanyana bulduğumuz cuma mescidi darü'l-ımaraya ikilisini boyutları itibarıyla mukayese ettiğimizde, ilk dönemlerde bu iki yapıdan mescidin alan itibarıyla darü'l-ımaradan daha büyük yapıldığını görüyoruz. Meselâ Mekke ve Medine'deki mescidler yanbaşıdaki darü'l-ımaralardan epeyce büyük bir yüzölçüme sahiptirlere(bkz. şek. 1,2). Yine Hz. Ömer zamanında kurulmuş Basra, Kufe ve Fustat gibi merkezlerde de kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, darü'l-ımaraların cuma mescidlerinden daha büyük olmadıklarını sanıyoruz⁴¹. Emeviler dönemiyle birlikte yavaş yavaş darü'l-ımaraların büyümeye başladığını ve giderek büyüklük dengesinin cuma mescidi aleyhine bozulduğuna şahit oluyoruz (bkz. şek. 5,12). Abbasiler döneminde ise her iki yapının da büyüdüğünü ancak cuma mescidlerinin halifelere ait saraylardan daha büyük olmadığını belirtmek isteriz(bkz. şek.11). Kanaatimizce, zamanla darü'l-ımaraların mescide nispetle daha büyük inşa edilmesinde, devlet işlerinin giderek karmaşıklaşması ve büyümesi ile biraz da lüks ve

40 A.E.Egü, *Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları*, Ank. 1957, s.200

41 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Can, a.g.e. 49- 83.

şatafat arzusunun etkisi olmalıdır. Zira zamanla İslâm toprakları çok genişlemiş ve giderek devlet yönetimi daha sistemli, kısmen kurumsallaşmış bir yapıya kavuşmuştur. Bu süreç beraberinde daha çok devlet memurunun istihdam edilmesini ve daha büyük devlet yapılarının yapılmasını zaruri kılmıştır. Bu zarurete bir de halife ve valilerin lüks ve şatafat içinde yaşama özlemi eklenince havuzlu bahçelerle donatılmış büyük saraylar inşa edilmiştir. Meselâ Abbasi şehri Samarra'da belirttiğimiz vasıflarda pekçok saray kurulmuştur⁴².

4. Birlikte yanyana bulunan cuma mescidi darü'l-imara ikilisinin yanında ilk dönemlerden beri bu iki yapının fonksiyonunu tamamlayan ilâve bazı unsurlar da yer almıştır. Bu unsurlar çeşme, tuvalet, hamam, beytü'l-mal ve divanlardır. Bu unsurların dışında bu ikilinin yanında bazen hâpishane ve küttabların da yer aldığı görülmektedir. Meselâ Basra'da cuma mescidi darü'l-imara ikilisinin yanında bir de hâpishane bulunmaktadır⁴³. Fustat'ta da Amr Mescidi'nin yanında Hz. Ömer'in emriyle kurulmuş Kur'an-ı Kerim öğretiminin yapıldığı bir yapıdan küttabtan bahsedilmektedir⁴⁴. Çeşme ve tuvalet mescid ile ilgili hizmetleri tamamlayan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Mescid yanında kurulmuş ilk çeşmelerden biri Hz. Muhammed dönemine ait olduğu söylenen Cuvâsa Mescidi'nin çeşmesidir⁴⁵. Beytü'l-mal ve divanlar ise darü'l-imara ile ilgili unsurlardır. Meselâ Hz. Muhammed döneminde Medine Mescidi'nin bir köşesinde beytü'l-mal denilen bir birim oluşturulmuştur⁴⁶. Yine Fustat Amr Mescidi ile Harran ve Hama cuma mescidlerinde de beytü'l-mallerin bulunduğu nakledilmektedir⁴⁷. Kufe'de ise beytü'l-mal mescid içinde değil darü'l-imara içinde yer almıştır⁴⁸. Şam Ümeyye Camii'nin avlusunda da yapısı günümüze kadar ulaşmış bir beytü'l-malin bulunduğunu hatırlatmak isteriz. Görüldüğü gibi, ilk yıllarda beytü'l-maller, darü'l-imara ile ilgili bir birim olmalarına karşın genellikle camilerde konumlanmışlardır. Kanatımızca bunda, devlet teşkilatının yeterince etkin bir yapıya sahip olmaması ve dolayısıyla soygun riskine karşı mescidlerin

42 Yakubi, a.g.e., s.44-62; F. Schwarz, Die Abbasiden- Residenz Samarra, Leipzig, 1909, s.9-20

43 Belazuri, a.g.e., s.498; el- Ali, a.g.e., s.75

44 E. Reitemeyer, Die Stadtgründungen der Araber im Islam, Münih 1912, s.105

45 Hamidullah, İslam Müess..., s.62

46 Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s. 1121

47 Sauvaget, a.g.e., s.95

48 Taberi, a.g.e., C. II, s. 479-480

darü'l-imaralara göre daha güvenli kabul edilmesinin etkisi olmuştur⁴⁹. Divanlar devlet işlerinin hizmet binalarıdır. Kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Basra'da ilk yıllarda darü'l-imaranın yanında divanlar kurulmuştur⁵⁰. Hamam konusuna gelince, yine Basra'da ilk yıllarda darü'l-imaranın yanında kurulmuş emirlik hamamı ismiyle anılan ve sadece darü'l-imara mensuplarına hizmet veren bir hamamdan bahsedilmektedir⁵¹. Bununla birlikte ilk yıllardan beri şehirlerin merkezî bölgelerinde ve çoğu kez de cuma mescidi yanında, halka açık umumi hamamların mevcudiyeti de bir gerçektir⁵².

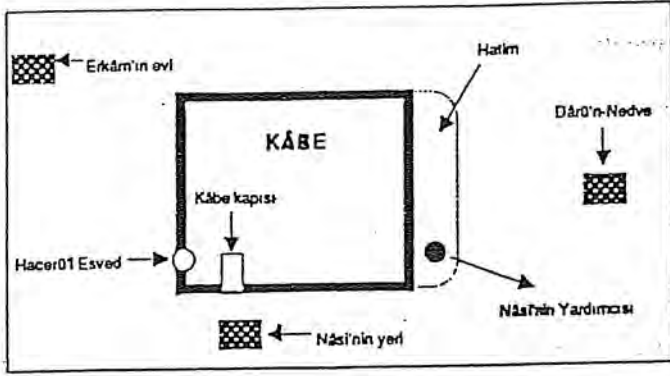
49 Mesela Kufe'de darü'l- imara içinde bulunan beytü'l-malin soyulması sonucu tedbir olarak, darü'l- imara cuma mescidine bitişik olarak yeniden inşa edilmiştir. Gerekçe mescidin gece gündüz ibadet edilen bir yer olması sebebiyle güven telkin etmesidir (bkz. Taberi, a.g.e., C.II, s.479-480; Massignon, a.g.m., s.51)

50 Belazuri, a.g.e., s.498; el- Ali, a.g.e., s.75

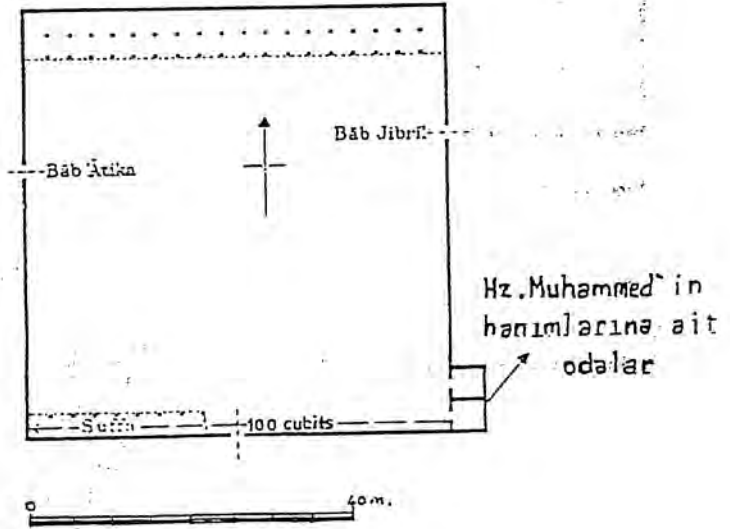
51 Ahmed b. Muhammed, İbnü'l- Fakih, **Kitabü'l- Buldan**, Leiden 1885, s. 188; el- Ali, a.g.e., s.75

52 Raitcheutch, a.g.e., s.19; A. Raymond, **Grandes Villes d'Arabes à l'Epoque Ottomane**, Paris 1985, s.301; W. Marçais, "L'Islamisme et la Vie Urbaine", **Articles et Conférences**, Paris 1961, s.65.

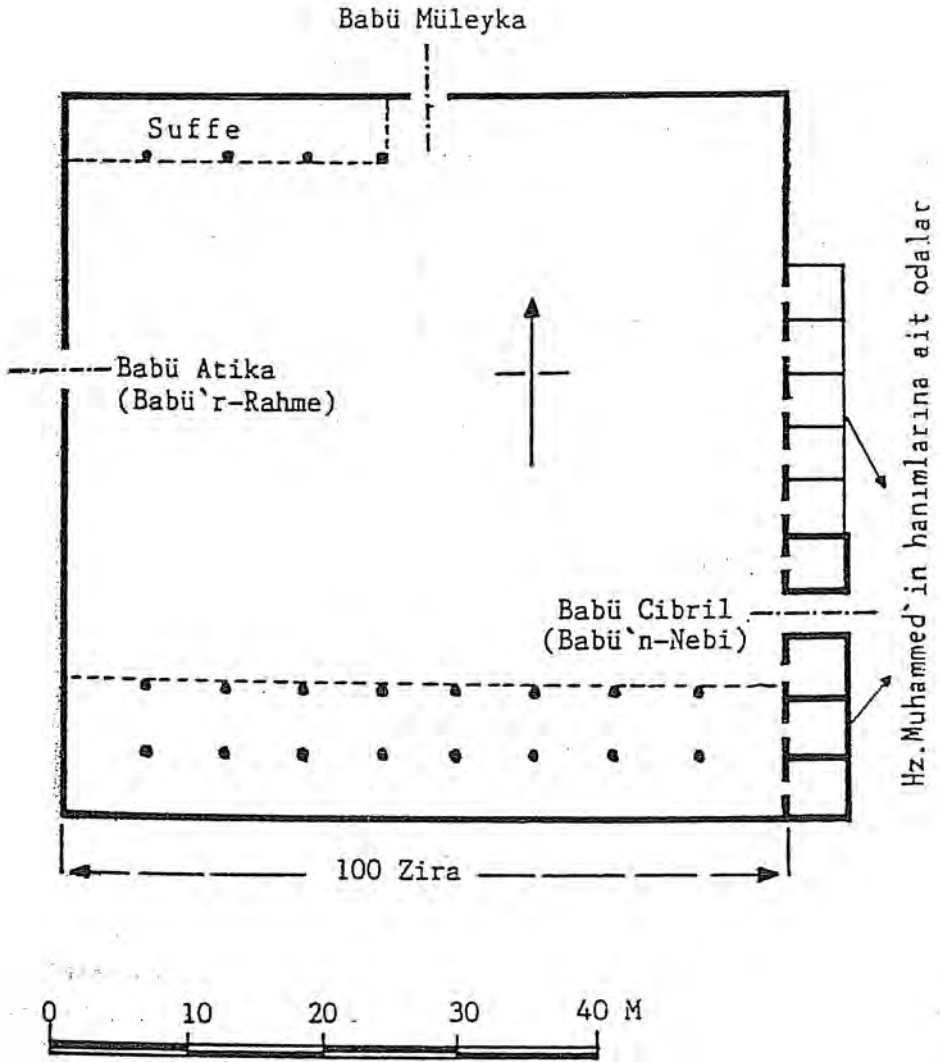
5
4
1
1

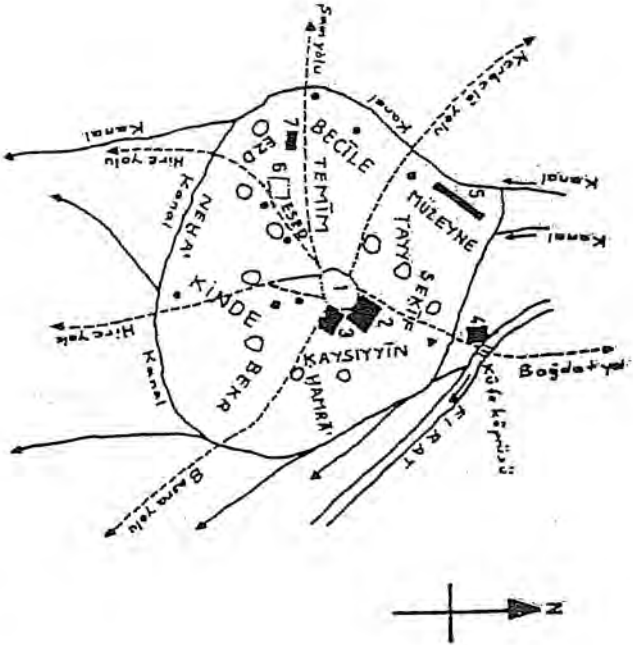
1. İslâmın ilk yıllarında Kâbe ve Darü'n-Nedve (M. Hamidullah, İslam Müesseselerine Giriş)

2. Kible deęişiminden önce Mescidü'n-Nebi (K.A.C. Creswell, Early Muslim Architecture I)

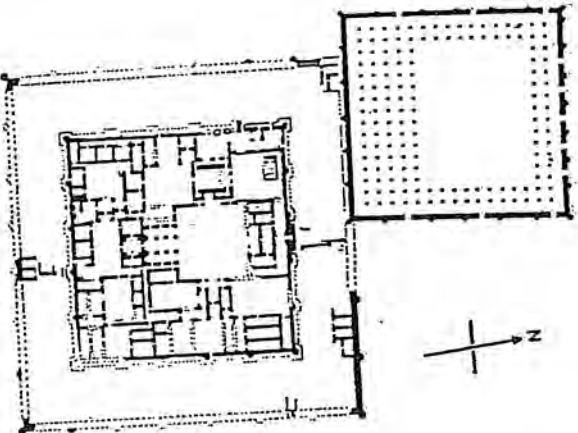

3. Kible deęişiminden ve H.7.yılda gerçekleřtirilen genişletmeden sonra Mescidü'n-Nebi (Y.Cań 1994)

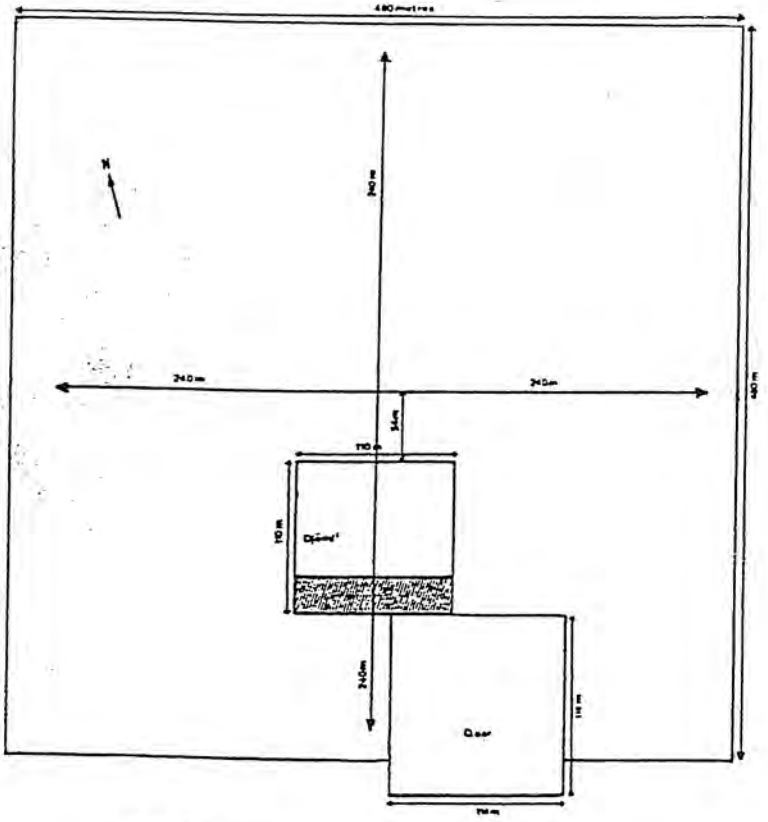

1. Meydan
2. Cami
3. Darü'l-imara (İstikrar kanalı)
4. Darü'r-riak (Yıgırcık embarı)
5. Müberrak (Sıc. duvar)
6. Kurna
7. Musalle
- . Mescit
- ▲. Mansur
- . Mazarlık

4. H. I-III. / M. VII.-IX. asırlarda Kufe
(L. Massignon, "Exp. du Plan de Kufa",
Opera Minora III)

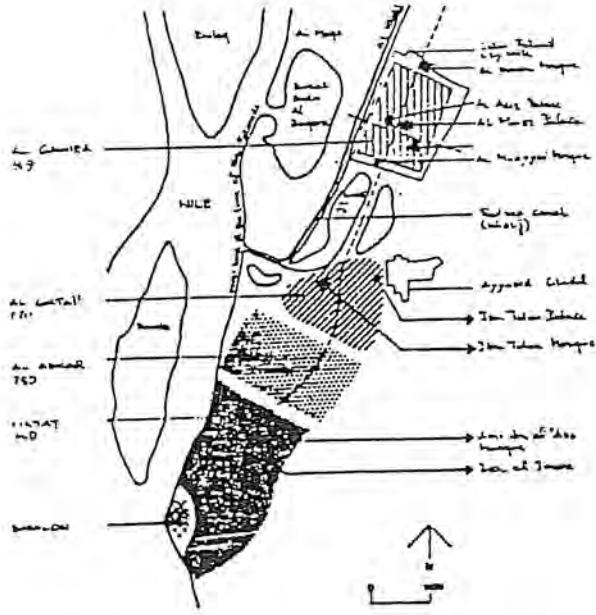

5. H. I. / M. VII. asrın sonlarında Kufe
Cami ve darü'l-imara, J. T. Sourdel-
B. Splihler, Die Kunst des Islam)

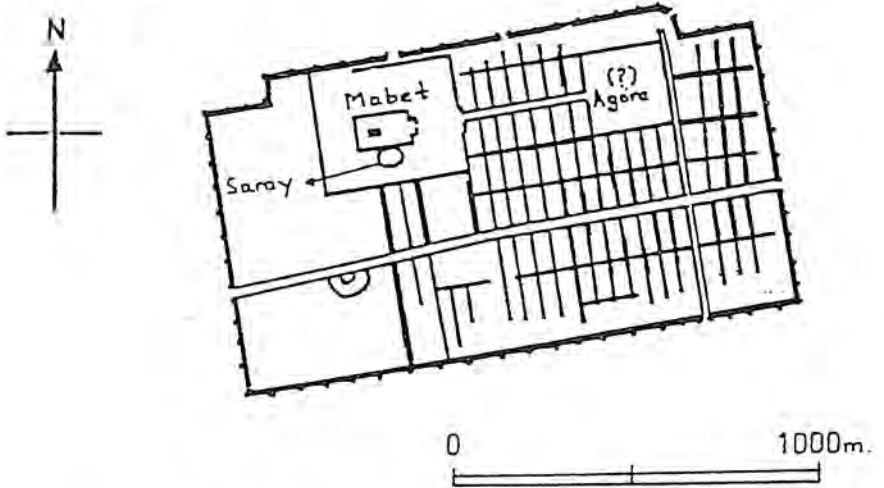

0 20 40 60 80 100 Metres

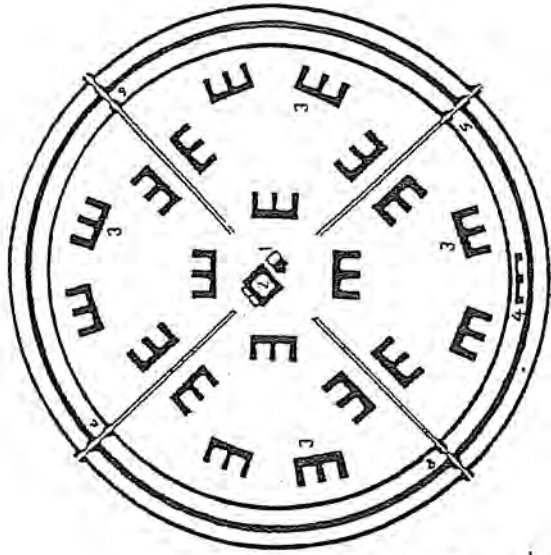
6. İlk yıllarda Kûfe Camii ve darü'l-İmara (H. Djait, Al-Kufa...)

9. Fustat ve Katai`de cami darü`l-imara ilişkisi
(S.Abdulac, "Large-Scale Development in the History of Muslim Urbanism", Designing in Islamic Cultures 4)

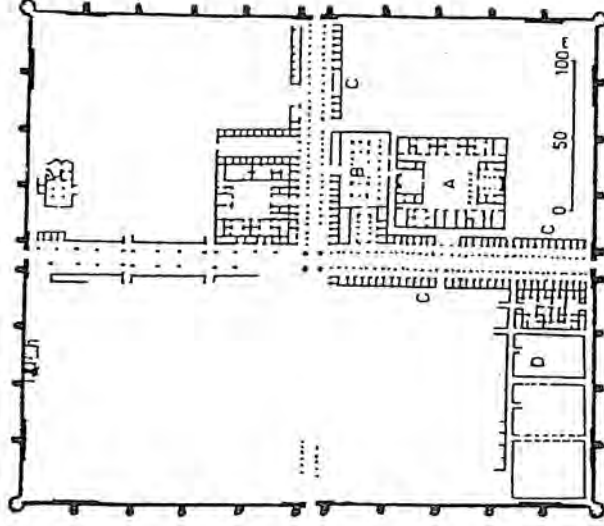

10. Fethin ilk yıllarında Şam (R. Martin, L'Urbanisme...)

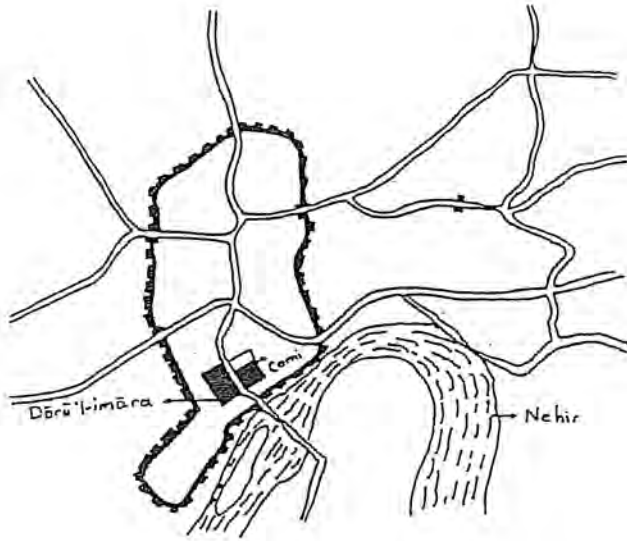
1. el-Mansur Camii
2. Babü'z-Zelâb
3. Davet binaları
4. Hapishane
5. Baara köprüsü
6. Horasan kapısı
7. Suriye kapısı
8. Küle köprüsü

11. Bağdat'ta cami darü'l-imara ilişkisi
(G.Le Strange, Baghdad DURING...)

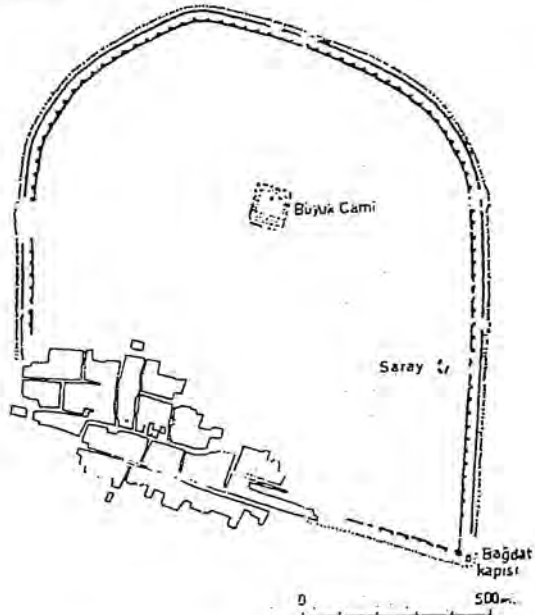

- A-Saray
- B-Cami
- C-Çarşılar
- D-Konutlar

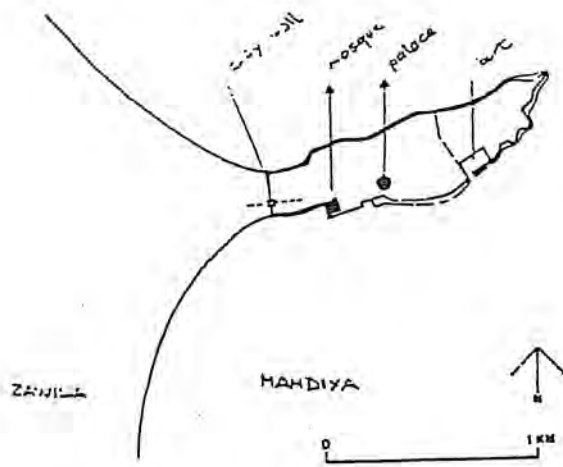
12. Aynü'l-Car (Ankar) (D.-J.Saurdel,
La Civilisation de l'Islam Classique)

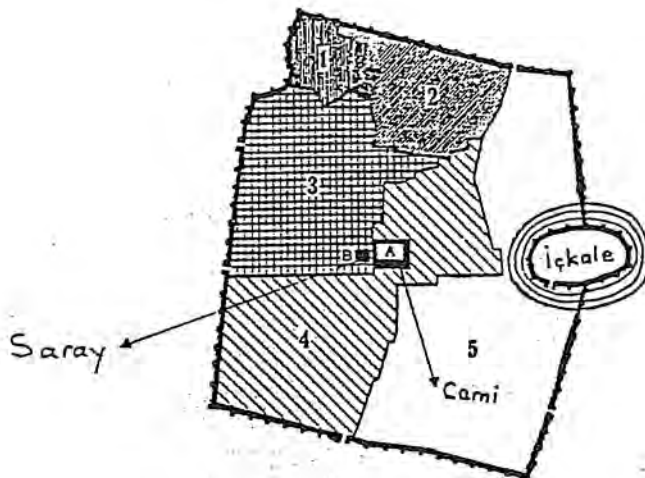
13. Kurtuba`da cami darü`l-ımara ilişkisi (A.Salim,
Kurtuba...I)

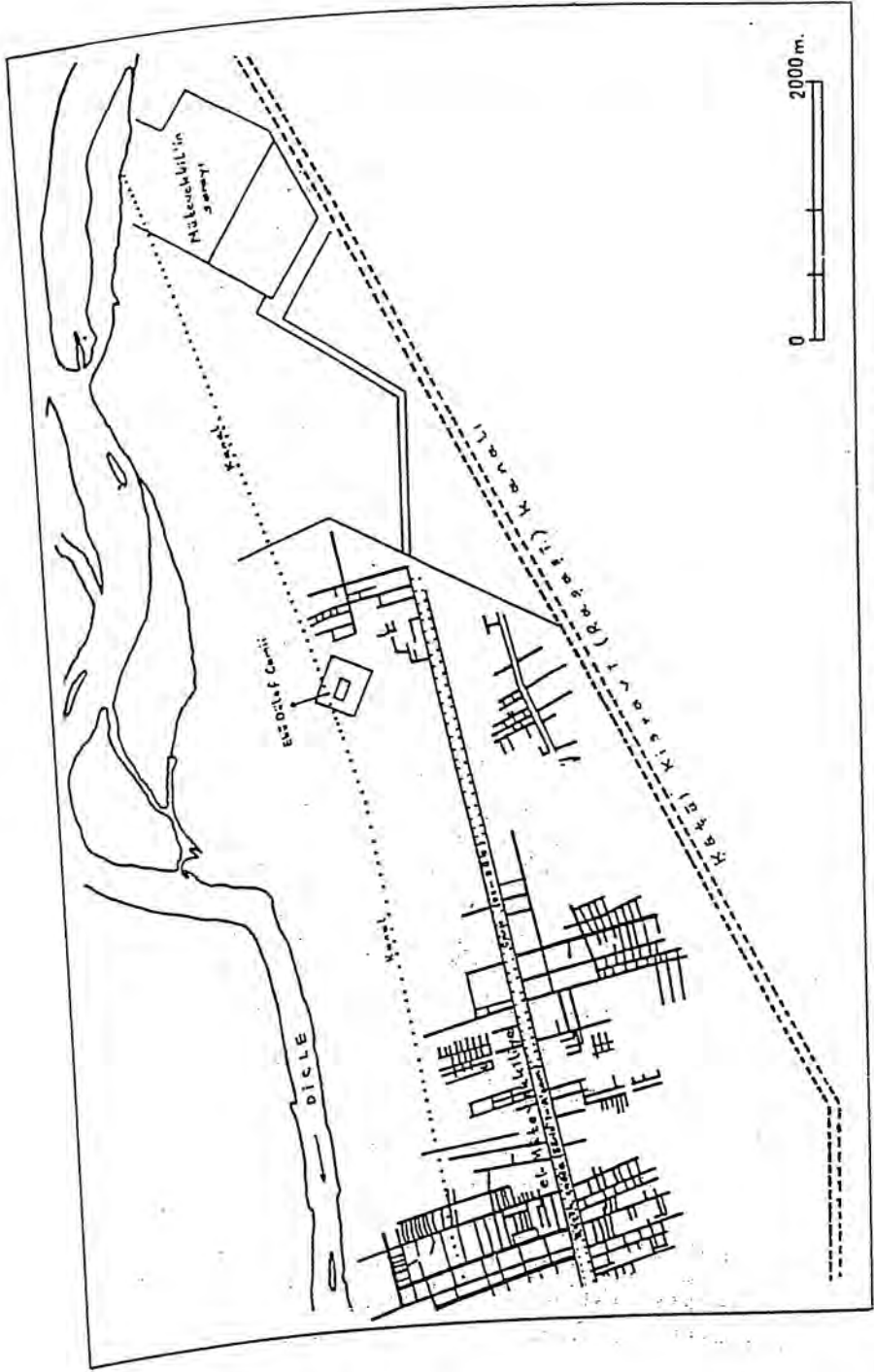
14. Rakka (K.A.C.Creswell, Early Muslim Architecture II)

15. Mehdiye (S.Abdulac, "Large-Scale Development in the History of Muslim Urbanism", Designing in Islamic...)

16. H.IV-VI/M.X-XII. asırlarda Halep (D.-J.Sourdel, La Civilisation de l'Islam Classique)

17. Samarra'da cami darü'l- imara ilişkisi
(... Von Ludloff 1912)